

Erik Wijk

Jugoslavien och dess splittring — några fragment

Jag prövar ett örnperspektiv på jugoslaviska områdets historia. Örn inte bara för översikten utan även som symbol för imperiemakter.

Romarriket var den första stora härskaren, när det börjar erövra Balkan bor där trakier, illyrer och kelter. I slutet av 300-talet börjar slaver bosätta sig i området. Gränsen i det år 395 slutgiltigt splittrade romarriket, mellan Västrom och Östrom, går närmast exakt mellan vad som i modern tid blev de nordvästliga jugoslaviska republikerna Slovenien, Kroatien, Bosnien-Hercegovina och de sydöstliga Serbien, Montenegro och Makedonien. På 600-talet upplever Slovenien sin enda historiska period av självständighet under den slaviske härskaren Samo. Senare behärskar Karl den Stores rike västra delarna och Östrom, som blivit Bysans, de östra. Kroaterna har en enda period av självständighet i slutet av 900- och början av 1000-talet. Bosnien är självständigt i slutet av 1100-talet men blir ungerskt 1104. Serbien får sitt rike erkänt 1077, har sin storhetstid på 1300-talet men bryts ned och krossas på 1400-talet.

Det handlar alltså om korta ögonblick av självstyre under tusenårig underkastelse inför främmande makter. Efter de kristna korstågens skövlingar av Orienten inleder under 1300-talet turkarna sin långvariga — mångsekellånga — offensiv mot Europas hjärta. Två gånger står de utanför Wiens portar, 1529 och 1683, men för det mesta böljar och brinner den stora frontlinjen mellan det kristna väst och det muslimska öst i det område som det här seklet blev känt som Jugoslavien. Det är i dessa marker, i dessa dalgångar och på dessa fält som en av världshistoriens blodigaste och långvarigaste strider förts.

Det går inte att föreställa sig hur det var att försöka bo, leva och överleva på ett sådant slagfält. I norr härskade österrikarna, ibland med hjälp av deras underkuvade broderfolk ungrarna. Krajina är idag det tydligaste resultatet av deras härskarteknik, dit deporterades serber för att bilda front mot söder och samtidigt övervaka kroater. I söder härskade turkarna och de var inte sämre i konsten att söndra, de skapade en lojal ämbetsklass av konvertiter i Bosnien — därav islams ställning i Bosnien.

Efter två balkankrig och ett världskrig under 1910-talet upplöstes Ottomanska väldet och såväl turkarna som österrikarna släppte sitt grepp om Balkan. Under mellankrigstiden skapades det första Jugoslavien — de forna osjälvständiga småstaterna skulle tillsammans bilda en enad och stabil stat. Vilket naturligtvis inte gick i en handvändning. Men det var återigen främmande stormakter som formade regionens utseende — Tyskland under Hitler anföll landet 1941 och sedan delade Italien och Tyskland på smulorna. Kroatien (inklusive Bosnien-Hercegovina) blev en tysk marionettstat under ustasja-fascismens ledning. Ustasja fastställde tre sätt att slutgiltigt lösa ”det serbiska problemet”: konvertering (från ortodox till katolsk kristendom), deportation eller utplåning. För det senare syftet upprättades koncentrationsläger. Till och med tyska ss-män rapporterade chockat och bekymrat om brutaliteten: ”Övergrepp begångna av ustasja-enheter 25 mot ortodoxa på kroatiskt territorium måste betraktas som den viktigaste anledningen för uppflammandet av gerillaaktiviteter. Ustasja-enheterna har utövat övergrepp inte bara mot ortodoxa män i vapenför ålder, men i synnerhet och på det mest bestialiska sätt även mot obehäpnade äldre män, kvinnor och barn.”

Partisanerna under Titos ledning var ömsom trängda och ömsom mirakulöst framgångsrika men det blev slutligen sovjetiska röda armén som befriade Belgrad i oktober 1944. Andra världskriget drabbade ändå Jugoslavien som få andra länder. 1,7 miljoner människor strök med, vilket var 11

procent av befolkningen.

I valen 1945 nekades en kvarts miljon kollaboratörer rösträtt, Titos folkfront vinner 90 procent av rösterna och den Socialistiska Jugoslaviska Federativa Folkrepubliken utropas. Under kalla kriget balanserar sedan Jugoslavien skickligt mellan öst och väst — ingen sida vågar göra en offensiv och betraktar snarast Jugoslavien som en praktisk buffert gentemot den andra supermakten. Först när Warszawa-pakten och Sovjet rämnar i slutet av 1980-talet förmår utlandet återigen göra en ordentlig framstöt mot jugoslaviska intressen.

Jugoslaviska (sydslaviska) områdets historia kan sammanfattas så här: antingen och för det mesta har det varit i främmande makters våld eller också har det under kortare perioder varit självständigt — på främmande makters nåd.

Att med aldrig så djupa veck i pannan tala eller skriva om Ondskan på Balkan eller om jugoslavernas blodtörst, det är ungefär som att uppfostra en hund med sparkar och slag och sedan beklaga att den är folkilsk.

* * *

Den jugoslaviska idén går ut på att de sydslaviska folken i stället för att splittras i små svaga stater som bekämpar varandra och utnyttjas av stormakterna runtomkring — så som skett under mer än tusen år — i stället förenas sig, samarbetar, så att de vinner i styrka och kan leva självständigt och stå emot trycket från de mäktiga grannarna.

Det första försöket kom efter första världskriget och var ett borgerligt försök till federation där kommunistpartiet rent av var förbjudet. Det var ett av Europas fattigaste jordbruksländer med 44 procent större befolkningsandel sysselsatt inom jordbruket jämfört med det europeiska genomsnittet. Slovener och kroater protesterade mot serbisk protektionism och efter parlamentariskt kaos införde kung Alexander envælde 1929. Han mördades 1934 av de kroatiska fascisterna, ustasjan.

På 30-talet seglade Tyskland upp som dominerande handelspartner med mäktiga kartellbildningar och 1938 dikterade Tyskland ett monopolistiskt handelsfördrag.

1941 inleddes den stora katastrofen med tysk invasion och upprättandet av den Självständiga Kroatiska Staten (NDH), ett fascistiskt lydrike till Tyskland som omfattade Kroatien och Bosnien-Hercegovina. Krigets facit har jag redan nämnt: 1,7 miljoner döda jugoslaver vilket var 11 procent av befolkningen. Som jämförelse uppgår de döda i de jugoslaviska krigen på 1990-talet till ungefär 200 000, en ofattbar siffra redan det.

Det var partisanerna under kommunisternas och Titos ledning som gick segrande ur kriget. Förutom alla döda var 3,5 miljoner människor hemlösa, 822 000 hus förstörda, 80 procent av jordbruksredskapen förstörda, hälften av järnvägssystemet. Sådant var utgångsläget och i de allmänna valen i november 1945 fick folkfronten 90 procent av rösterna — det var bara att sätta igång.

Och kommunisterna lyckades med en hel del. De stod emot trycket från Stalin och 1948 bröt man helt med Sovjetunionen. De höll sig även självständiga mot västkapitalismen och sökte en egen socialistisk väg, med självförvaltning och arbetarråd som kända särmärken. De var ledande inom den alliansfria rörelsen och hade mycket goda kontakter med tredje världen. På 50-talet hade landet en enorm tillväxttakt, för industrin den högsta i världen, men naturligtvis med en låg utgångspunkt.

Vis av misstagen och obalansen under mellankrigstiden och eftersom 4 av 10 jugoslaver var

serber försökte man hindra en alltför stark serbisk dominans. Federala beslut skulle fattas i konsensus, det vill säga med fullständig enighet mellan delrepublikerna, vilket innebar att en republik i minoritetsställning kunde lägga in veto. Man putsade ständigt på konstitutionen för att förbättra den regionala balansen och öka delrepublikernas självbestämmanderätt inom kultur, utbildning, välfärd, ekonomi etc. Tito själv var kroat och efter hans död 1980 roterade presidentposten mellan delrepublikerna.

* * *

Men vid det laget hade Jugoslavien redan stora problem och de var främst ekonomiska. Den globala konjunkturedgången på 70-talet tillsammans med handelshinder från väst, dyrare dollar och kraftigt höjda skuldräntor gjorde att Jugoslavien fick svårt att betala sina utlandslån och drogs in i en accelererande lånespiral. De var tvungna att ta stora lån från Internationella Valutafonden, IMF, samt Världsbanken — vilka ställde politiska och ekonomiska villkor.

IMF har med sina strukturanpassningslån blivit något av en världshärskare. Land efter land som under 70- och 80-talen av misskötsel — fast desto oftare på grund av internationella konjunkturer — fick betalningssvårigheter hamnade i IMF:s klor. Lånevillkoren gick ut på att avreglera och befrämja marknadsekonomin, begränsa den offentliga sektorn och öppna upp varje land för utländska investerare. (Åtgärder som Sverige vidtagit helt frivilligt utan yttre tvång.)

För Jugoslaviens del innebar villkoren att landet skulle införa en hård finanspolitik, avreglera handels- och prispolitiken, och skära ned på social- och lönepolitik. Dessa villkor, som hårdnade allt eftersom nya lån beviljades under 80-talet, slog mot den relativa harmonin och balansen i Jugoslavien från tre fatala håll.

För det första var en centralisering av politik och bestämmanderätt nödvändig för att Belgrad-regeringen skulle kunna uppfylla villkoret om en åtstramad finanspolitik. IMF krävde rent av ett avskaffande av den för minoriteterna och delrepublikerna så avgörande konsensusregeln, beslut skulle i stället fattas enligt majoritetsregeln.

För det andra innebar liberalisering av handel och priser, liksom större privat sektor på bekostnad av en nedskuren offentlig sektor, samt öppnandet för utländska investeringar — att differentieringen mellan republikerna ökade, att delrepublikerna och deras företag fick smak och motiv för att gå sina egna vägar, berika sig själva. Olönsamma företag främst i de södra republikerna — gick omkull i tusental, medan andra — i de norra republikerna — kunde blomstra på egen hand. Det var slut på den solidariska regionalpolitiken.

För det tredje innebar IMF:s villkor om allmän åtstramning, lönesänkning, nedskuren välfärd, slopande av arbetarråden, skrotande av arbetsmarknadsåtgärder, inställt bostads byggande etc, att folk helt enkelt fick det mycket sämre.

Ökat centralt toppstyre tillsammans med berikningsmöjligheter för delrepublikernas föret och allmänt sämre socialt och ekonomiskt för vanliga medborgare — det skapar irritation mot den federala centralmakten men incitament för lokala nationella strävanden och överallt ett allmänt missnöje. IMF satte in en treudd mot den jugoslaviska idén, där varje udd förstärkte verkan av de bägge andra.

Krigen i Jugoslavien på 90-talet hade naturligtvis inte utbrutit om inte många människor känt djupt missnöje. Den ekonomiska politiken på 80-talet — dikterad av IMF och Världsbanken — lade grunden för detta missnöje, sen kunde skrupelfria politiker och intressenter, inom och utom landet, utnyttja missnöjet för sina egna syften.

Vilka ansvarar då för dessa låneinstituts politik? Det gör medlemsländerna i proportion till sina

ekonomiska andelar, vilket betyder att det är de rika västliga långivarna som bestämmer, däribland Sverige, däribland du och jag.

* * *

Enligt Roger Cohen i New York Times (28/10-95) skrev Kroatiens försvarsminister i mars 1994 till Pentagon och bad om assistans. Det blev en privat firma, Military Professional Resources Inc, som kom till undsättning. Där sattes general Carl Vuono (USA:s arméchef 1987-92) och General Crosbie Saint (USA:s arméchef i Europa 1988-92) på det kroatiska jobbet. På en ”management-kurs” dessa anordnade deltog alla kroatiska ministrar samt president Tudjman.

En amerikansk UD-tjänsteman säger: ”Kroatien blev i praktiken vår strategiska allierade. Vapen strömmade in i Kroatien trots embargot, och det var inte ens en fråga. Det kom aldrig upp på dagordningen, inte en enda gång. Men nu börjar vi undra: Vad har vi släppt lös i Kroatien, och vart är det på väg?”

Kroatien la ned cirka i miljard dollar på vapen under 1994. Även tanks och attackhelikoptrar av modell MI-24 kunde köpas in. USA var oroat över uppträdandet i Krajina

— där 170 000 serber blivit utsatta för övergrepp eller tvingats flytta i de jugoslaviska krigens största etniska rensning

— över kroatiska ambitioner i Bosnien och över offensiva planer mot östra Slavonien. Var ett USA-lett Nato-uppdrag förenligt med de nära banden till Kroatien, frågade man sig.

Cohen skriver vidare att den kroatiska erövringen av Krajina i augusti kallades Uluja (Storm) och genomfördes på ett sätt som västerländska militära analytiker menar tyder på amerikansk planering och rådgivning. Där fanns ”många kännetecken på amerikansk militärdoktrin”.

De fem dagarna före offensivens inledning träffades den nämnde amerikanske generalen Vuono och höga kroatiska officerare som deltog i offensiven åtminstone tio gånger. Man gjorde datasimuleringar, enligt en kroatisk journalist. Och Cohen har fått bekräftat att såväl Vuono som Saint fanns i Zagreb vid tiden för offensiven.

USA hade varit logistiskt beroende av Kroatien för att nå Bosnien, men nu hotade det med ekonomiska sanktioner om Kroatien attackerar även östra Slavonien.

Så långt Roger Cohen i New York Times — ett exempel på USA:s inblandning i den jugoslaviska konflikten.

Tyskland var annars den främmande makt som mest aktivt arbetade för den jugoslaviska splittringen. Den tyske fredsforskaren Erich Schmidt-Eenbom har skrivit en biografi över Klaus Kinkel, Tysklands tidigare utrikesminister och tidigare chef för underrättelsetjänsten BND. Boken heter *Der Schattenkrieger* (Skuggkrigaren, Düsseldorf 1995) och berör bland annat Tysklands roll i Jugoslavien. Eftersom jag inte läser tyska citerar jag Christer Lundgren i Clarté 2/95: ”Man kan tala om fyra stadier i den tyska underrättelsetjänstens undermineringsarbete. Före 1962 nöjde man sig med iakttagarens roll, men i mars 1962, då man via Storbritannien fick information om stridigheterna inom den jugoslaviska partiledningen och den skärpta nationalitetskonflikten, lades kursen om till att stödja Ustasja-fraktionen inom de jugoslaviska exilorganisationerna. Från 1966 fick den tyska agentverksamheten inom Jugoslavien en massiv förstärkning. Från och med ’den kroatiska våren’ 1971 sattes aktiva åtgärder in för att destabilisera den jugoslaviska staten. Slutligen från 1980/81 (då Klaus Kinkel var BND:s chef) drev man med alla medel i underrättelsetjänstens arsenal på Jugoslaviens uppsplittring.”

Metoderna man använde var främst att förmedla kontakter och arrangera möten mellan kroatiska

nationalister i Jugoslavien och i utlandet, upprätta strategier och bedriva propaganda och mediakampanjer. Schmidt-Eenboms bok har på för mig oklara grunder faktiskt förbjudits i Tyskland.

Ett avgörande tyskt bidrag till Jugoslaviens sammanbrott var att på tidigt stadium lova Slovenien och Kroatien att de skulle erkännas som självständiga stater om de bröt sig ur Jugoslavien. Utländska diplomater varnade Sloveniens premiärminister Peterle för att en slovensk utbrytning skulle dra med sig Kroatien som skulle dra med sig Bosnien, vilket skulle innebära krig mellan kroater och serber i Kroatien och Bosnien, på vilket Peterle svarade: ”Låt dem slåss, det har de drömt om i decennier!” FN:s generalsekreterare Pérez de Cuéllar varnade också för den ensidiga utbrytningens krigiska konsekvenser och USA:s utrikesminister Christopher var av samma uppfattning, men Tyskland lovade offentligt på sommaren 1991 att Slovenien och Kroatien skulle bli erkända före jul. Det innebar i praktiken utpressning mot broderländerna i EU — skulle de inleda Maastricht-eran med dess stadfästa krav på enig utrikespolitik genom att gå Tyskland emot i en avgörande europeisk fråga? Nej, hela EU gick med på att erkänna de nya staterna och Sverige följde EU-ivrigt efter. Det var första och enda gången som Sverige erkänt nya stater i strid mot folkrättens krav på en stats kontroll över egna territoriet och/eller i strid mot FN:s rekommendationer.

Tysklands erkännandekupp gav legitimitet åt Kroatiens och Sloveniens agerande — formen, tiden och gränsdragningen för deras utträde var inte längre en möjlig förhandlingsfråga, det var ett fullbordat faktum. När Bosnien sedan med okuvlig logik följde efter innebar det att olika etniska grupper, främst serber och kroater, plötsligt befann sig vara minoriteter i länder med mer eller mindre fientlig inställning till dessa grupper. Det var detta som bäddade för territorialkrig och etnisk rensning.

Men efterhand som krigen utvecklats på nittioalet och Tyskland med EU inte förmått upprätta fred på sin egen kontinent så har USA allt mer ryckt åt sig initiativet. Vilken triumf för jänkarna, dessa Nato-bombningar och den efterföljande fredsuppgörelsen som pressades fram på den amerikanska prärien vid Dayton, Ohio, USA. Vilken makt demonstration gentemot de europeiska småbröderna i EU och vilken rejäl fot, plötsligt, i Europas sydöstra hörn där Tyskland annars haft fritt fram att mota bort förtvinade ryska intressen.

* * *

Den serbiska nationalismen. Många, de flesta, som kommenterat den jugoslaviska konflikten har i skuldfrågan framför allt talat om Serbien, Milosevic, den serbiska nationalismen och den fruktansvärda drömmen om ett Storserbien.

Storserbien för tankarna till Grossdeutschland och det nazistiska kravet på lebensraum, alltså ett land som av ren girighet vill erövra territorium utanför sina gränser. Därvid kan man stanna och efter att ha uttalat sitt förakt för denna idé — man tar ju för givet att idén är sann och omfattas av de ledande och krigförande serberna — bryr man sig inte mer om saken.

Men man kan också söka mer information och man kan pröva att se saken ur de utpekades perspektiv. Med mer information och fler perspektiv blir saker på en gång mer komplicerade och mer lättförståeliga. Kanske har det ena med det andra att göra.

När Storserbien syftar på områden där serber inte haft eller har något att göra, områden som tas med för att de har ekonomisk eller strategisk betydelse — då kan man anse det barockt och otillständigt. Man kan dra historien om de två serberna som landar på månen. Den första serben säger: — Detta är serbiskt, ty överallt där en serb stupat är serbiskt territorium. Den andre serben svarar: — Men här har väl inga serber stupat? Varvid den förste serben skjuter den andre och

säger: — Jo, nu har det det. Eller också kan man söka förstå vad som ligger bakom en sådan tanke, det lilla Serbiens månghundraåriga underkastelse under främmande makter, hur de stridit och kämpat i otaliga krig, och ständigt förlorat och massakrerats. Drömmen om en större och stabilare enhet, drömmen om trygghet. Vilket ger mest?

När Storserbien är det namn man ger på försöket att förena det egentliga Serbien med de delar av Kroatien och Bosnien-Hercegovina där serber är i majoritet — då kan man kalla det angreppskrig, då kan man propagera för sanktioner och flygbombning av serbiska mål. Eller också kan man försöka förstå att i ett sönderfallande land där uppstyckningen får en etnisk karaktär och de andra etniska grupperna visar fientlighet mot serber, samtidigt som styckningen sker längs gamla administrativa gränser som skär långt in i serbiskbefolkade områden, så är det ur serbiskt perspektiv lika mycket ett försvarskrig, en vägran att lämna ut sina landsmän till en oviss minoritetsposition i nya länder (Kroatien, Bosnien, Kosovo) med uttalat nationalistiska ledare.

Förståelse handlar om kunskap och perspektivrikedom och förståelsen är avgörande för att kunna ta ställning och agera på ett någorlunda riktigt sätt. Förståelse ger insikt men är ingen ursäkt, man kan ha full förståelse för något som man ändå tar avstånd ifrån. Men utan förståelsen blir avståndstagandet illa underbyggt, klumpigt och bräckligt.

Den senaste nationalistvågen i Serbien fick fart i slutet av 1980-talet och utnyttjades och påhejades av Milosevic för att stärka hans makt. Men den var inte riktad mot slovener, kroater eller bosnier, utan mot kosovoalbaner.

Kosovo var den fattigaste provinsen i Jugoslavien, BNP per capita i Kosovo var 1978 en fjärdedel av den i Serbien och blott en åttondel av den i Slovenien. Och gapet hade ökat under hela efterkrigstiden, 1947 rörde det sig om hälften av Serbiens respektive en tredjedel av Sloveniens.

En annan väsentlig utveckling var den demografiska, den etniska kompositionen. Albanerna har länge haft den högsta nativiteten i Europa och i takt med stigande albansk nationalism i Kosovo har serber flyttat därifrån. Under de trettio åren mellan 1961 och 1991 minskade den serbiska andelen av befolkningen i Kosovo från en fjärdedel till en tiondel.

Problemet är att Kosovo betraktas som Serbiens vagga, där låg under medeltiden sädet för den serbisk-ortodoxa kyrkan. På Kosovo Polje (Trastfälten) stod 28 juni 1389 det viktigaste slaget i den serbiska historieskrivningen. Det märkliga är att slaget var en förlust och innebar Serbiens kollaps, men det firas på grund av heroismen, hjältemodet och offerviljan. Ett annat ”omistligt” serbiskt kulturarv i Kosovo är de serbisk-ortodoxa klostren med berömda freskmålningar från 1300-talet.

Under kommunisttiden utökades ständigt Kosovos rättigheter och självständighet, 1974 fick Kosovo autonom status. Men efter Titos död blomnade den kosovoalbanska nationalismen upp och i takt med fördjupad ekonomisk kris och centralistiska krav från IMF ökade å ena sidan kosovoalbanernas missnöje mot centralregimen och å andra sidan serbernas allmänna missnöje som lätt riktades mot albanerna som med sin höga nativitet upplevdes som erövrare av Kosovo.

Det är precis som i andra länder som är i ekonomisk kris med ökad arbetslöshet och försämrade levnadsvillkor för det stora flertalet. I Sverige ökar rasismen och våldet, i USA blir det gäng- och rasupplopp, på Nordirland hamnar frustrationen i en våldstradition med religiösa uttryck, i Algeriet blir det inbördeskrig mellan det religiösa småfolket och en korrupt maktelit, i Jugoslaviens fattigaste provins finner våldet sin frontbildning i medeltida historia. Men vad det ytterst handlar om i alla dessa fall är oerhört konkret — det handlar om bröd för dagen, tak över

huvudet och en trygg vardag.

1989 avskaffades Kosovos relativa självständighet. Serbien tog full kontroll över provinsen som alltså till 90 procent bebos av albaner. Vid 600-årsminnet av slaget vid Kosovo Polje samlades uppåt en miljon serber i en enorm manifestation av serbisk nationalkänsla. Huvudtalare var Slobodan Milosevic som på detta spektakulära sätt visade upp sin popularitet inför inre och yttre rivaler om makten i Serbien och Jugoslavien.

De moderna tragedierna i Jugoslavien beror på att landets splittrats utan att det skett genom ömsesidiga förhandlingar och allsidig acceptans — en utveckling som drivits på av utländska intressen och inhemska nationalisterna. Territorialkrigen och etniska rensningen är enkla att förklara — det handlar om att undvika bli minoritet i ett land styrt av en fientligt inställd majoritet.

Erik Wijk är författare. Hans senaste bok, Bunta ihop och slå ihjäl dom (Manifest, 1999), behandlar bland annat konflikterna i Jugoslavien.